

Jazykové tabu a jevy s ním související

1. Zákaz užití určitého slova především z důvodů náboženských nebo společenských.
2. Slovo podléhající tomuto zákazu.
3. V širším smyslu zákaz některých aktivit (stravovacích, např. zákaz požívání hovězího masa pro hinduisty, košer strava v židovské společnosti apod.), některých gest na veřejnosti (vztyčení prostředníčku apod.), sexuálních (např. incest), některých zvukových projevů na veřejnosti (např. říhání v některých kulturách) apod.

Tabu ← prostřednictvím angličtiny z polynéského *tapu* < *ta* ‘vydělit, označit’ + *pu* ‘úplně, zcela’, doslova tedy ‘zcela vydělený, odloučený’ nebo ‘zvláště označený’, odtud ‘posvátný, nedotknutelný’; v jazykovědě pak ve významu „zákaz užití určitého slova“

Noa, antonymum k tabu, prostřednictvím angličtiny také z polynéštiny, doslova ‘všeobecný, obvyklý, obyčejný’; v jazykovědě pak ve významu „slova, která nepodléhají tabuovému zakazu“

Jazykové tabu vzniklo na půdě primitivního, magicky mytologického myšlení a souviselo s pověrečným přesvědčením jednak o přírodě oživené duchy a démony, jednak o fatálním sepětí slova jakožto akustického obrazu nějaké věci s věcí samou, resp. s jejím duchem nebo démonem – podobně jako i optický obraz reality byl v této kulturně civilizační vývojové fázi ztotožňován se zobrazovanou realitou, resp. s její duchovní nebo magickou podstatou. Lehkomyslné a neuvážené vyslovení jména nějaké osoby, zvířete, tělesného

orgánu, nemoci, místa, neživé přírodniny (živlů, nebeských těles) apod., před nímž měl primitivní člověk strach nebo k níž měl úctu, mohlo v jeho představách působit jako urážlivé, znevažující, příliš intimní nebo troufalé, protože pravé pojmenování platilo za nedílnou součást a živoucí kus svého nositele, krylo se s jeho podstatou.

Např.

značkové pojmenování medvěda zachované v ř. ἄρκτος [arktos], lat. *ursus*, stind. *rkša-*, stir. *art* bylo v jiných ie. jazycích nahrazeno noa popisného typu: psl. **medvědb* < **medu-ēd-* „jedlík medu“, stir. *mil-chobur* ‘milovník medu’, lit. *lokys* (< **dlokīs* ‘davič’, podle jiného výkladu ‘lizoun’), něm. *Bär* (< sthn. *bero* ‘hnědý’, tedy ‘hnědé zvíře, hnědouš’)

Jazykové tabu bylo vztaženo též na pojmy z oblasti náboženského kultu a ve vypracovaných náboženských představách bylo přímo zakazováno „brát jméno boží nadarmo“ a byla uvalena řečová cenzura na „nomina sacra“ vůbec, na výrazy související se smrtí, s posmrtnými představami i s religiózní démonologií.

Jako noa slouží i

eufemismy (z ř. εὖ [eu] ‘dobře’ φημί [fēmi] ‘mluvím’), zmírňující náhrady nějakého slova znějícího drsně:

např.

odejít, vydechnout naposledy apod. ‘zemřít’

nebo **výpůjčky**:

str. *kolomišče* ‘hřbitov’ ← fin. *kalmisto* (fin. *kalma* ‘smrt’); ukr. *cvyntar*, br. *cvintar* ‘hřbitov’ ← pol. *cmętarz* ← lat. *coemētērium*; č. *hřbitov* ← něm. *Friedhof*

Tabu podléhala i inhonesta, tedy slova obscení, odporující společensky chápané slušnosti:

např.

ve slovanských jazycích chybí sloveso obsahující ie. koř. **kēk-* ‘vykonávat velkou potřebu’: lit. *šikti* stejného významu, lat. *cacāre* (ale to může být výraz z dětské řeči).

Velmi starý ie. výraz pro ‘lejno’ odvozen od téhož ie. kořene *r-*ovou příponou: stind. *śakrt-* ‘lejno’ (< ie. **kēk-r-*), het. *šakkar*;

ve slovanských jazycích **govьno* (< **k̑skōr g^uouino* ‘kravské lejno’ → ‘lejno’, kde **g^uouino* je utvořeno od **g^uou-* ‘skot’ – srov. **govędo* ‘hovado, hovězí dobytek’);

psl. **sero sьrati*, stind. *sarati* ‘teče’ (→ ‘má průjem’, stind. *ati-sāra-* ‘průjem’)

tabuová generalizace – užití neurčitějších obecných názvů místo speciálních názvů konkrétních

např.

v některých dialektech některých slovanských jazyků se vlku říká slovem, které je pokračováním psl. **zvěrb* ‘zvíře’ (podobně lit. *žvėris*);

srb. dial. *nepomenica* ‘had’, *nepomenik* ‘kurděje’, doslova ‘to, co není dobré připomínat’

r. dial. *ona* ‘cholera’, p. lid. *ono* ‘lejno’

tabuová nápořád – popisné pojmenování metaforické, metonymické nebo synekdochické, které slouží jako noa

např.

zajíc byl pokládán za zvíře mytické, které má podle primitivních představ vztah k Měsíci jakožto sídlu duší zemřelých, proto rovněž podléhal tabu

něm. *Hase* ‘zajíc’ < sthn. *haso* ‘šedivý’;

lit. *širvis* ‘srnec, zajíc’ < lit. *širvas* ‘šedivý’;

č. *ušák*, dl. *wuchac*, r. dial. *uškan*;

psl. **zajęcb*, č. *zajíc* (buď k **zъjati* ‘zet’ podle „zejícího“, rozštěpeného pysku, nebo k ie. **ghaj-* ‘poskakovat’ – srov. lit. *žaidžiu* ‘poskakují’, lat. *haedus* ‘kůzle’, gót. *gaitis* ‘koza’)

captatio benevolentiae = úsilí o shovívavost

ukr. *djad’ko* ‘strýček apod.’ k označení vlka nebo medvěda; slk. dial. *maco* ‘medvěd’, původně domácí podoba mužského jména *Matej*, r. č. *míša* ‘medvěd’, domácí podoba jména Michail, Michal

některé názvy nemocí s tabuovou motivací: stč. *panna* ‘pakostnice’; slk. *kiahne* ‘neštovice’, starší *kňahne* stejného významu (spojováno s *kňahyňa* ‘kněžna’); č. *hostec* ‘revmatismus’ (souvisí s *host*); r. dial. *sestrica* ‘zimnice, horečka’; srb. dial., chorv. dial. *kuma* ‘kmoťrička’ k označení moru apod.

tabuová antifráze – slova označující něco špatného, nebezpečného, nešťastného apod. jsou nahrazena slovy s opačným významem, antonymy

r. dial. *kostoprav* ‘medvěd’ („kdo napravuje kosti“) je tabuovou antifrází k r. dial. *lomaka* („ten, kdo láme kosti“);

srb. dial. *dobrić* ‘hnisavý dýměj’ je tabuovou antifrází k *zlić*;

srb. *veselik*, *veselica* je tabuovou antifrází k *nesretnik*, *jadnik* ‘nešťastník, ubožák’

Wunschname – slovo, kterým se pojmenuje neblahá skutečnost tak, jak si mluvčí přeje, aby vypadala

Např.

lasice byla zvíře v magii velmi obávané, věřilo se, že dovede lidem „podfouknout“ nemoc, proto rovněž podléhalo tabu:

č. *lasice* k psl. **lasiti*, **laskati* ‘hýčkat, laskat, mazlit se’;

b., mk. *nevestulka*, srb. dial. *nev(j)estica* ‘lasice’ (k *nevěsta*); fr. *belette* ‘lasice’ od adjektiva *belle* ‘krásná’; angl. *fairy* ‘lasice’ i ‘krásná’; it. *donnola* ‘lasice’, deminutivum k *donna* ‘paní’

kakofemismy a **dysfemismy** – zlehčující, znevažující pojmenování jevů příznivých, pozitivních

tohoto původu je např. řada pojmenování částí lidského těla, dnes neutrálních, dříve s obhroublým až vulgárním významem:

b., r., ukr. *čerep*, br. *čerap* aj. ‘lebka’ – totožné s č. *střep*, vše pokračování psl. **čerъ* ‘střep’, příbuzné se sthn. *scribi*, něm. *Scherbe* ‘střep, skořápka’, stind. *karpara-* ‘střep, skořápka’;

fr. *tête*, it. *tèsta* ‘hlava’ < lat. *testa* ‘střep’;

něm. *Kopf* ‘hlava’, angl. *cup* ‘číše’;

psl. **golva* souvisí s psl. **golъ* ‘holý’;

lat. *calva* ‘lebka’ souvisí s lat. *calvus* ‘holý, lysý’

psl. **noga* ‘noha’, lit. *nagas* ‘nehet’, sthn. *nagal*, něm. *Nagel* ‘nehet’, stind. *nakha-* ‘dráp, nehet’, psl. **nogътъ* ‘nehet’;

it. *gamba* ‘noha’ < pozdnělat. *gamba* ‘kloub nad kopytem (u koně)’

psl. **rъka* ‘ruka’, lit. *ranka*, lot. *roka*, stprus. *ranco*, bud’ < lat. *branca* < **vronkā* ‘tlapa’, nebo od slovesa doloženého lit. *rinkti* ‘sbírat’. Jde o tabuovou náhradu starého ie. názvu pro ruku, zachovaného pravděpodobně v ř. *χεῖρ* [kheir].

Jiný způsob, jak vyhovět jazykovému tabu, jsou **hláskové obměny slov z důvodů tabuových** (např. epenteze, proteze, haplogogie, elize, apokopa, synkopa, afereze, substituce hlásek, metateze), jejichž cílem je zatemnit, zamaskovat příslušná slova podléhající tabu:

srov. např. č. lid. *saфра(porte)*, *saprlot*, *saku(lente)*, *kakra(holte)* místo *sakra(mente)*;

na mou kuši místo *na mou duši*;

čechman, *čerchman(t)*, *čerchan*, *čermák*, *černast*, *červ(ivec)*, *čés*, *čmert*, *chmert* místo *čert*;

dách(ant), *d'ák*, *d'ajk*, *d'as*, *d'ásek*, *d'asík* místo *d'ábel*;

hernajs, *heršvec* místo *hergot* aj.

Zvláštní povahu má tabu a noa v zločineckých argotech: slouží v nich k cílům kryptologickým, tj. k vytvoření „tajné mluvy“, nesrozumitelné ostatním členům daného jazykového společenství a zejména bezpečnostním složkám.

Příčinou tabuování některých slov může být i administrativně cenzurní zákaz sloužící k zachování např. vojenského a diplomatického tajemství nebo občanské diskrétnosti (např. potlačení jmen občanů ve zprávách z denního tisku) apod.

Vedle tabu v užším slova smyslu existuje tabu v širším smyslu, v němž jsou zahrnuty i jiné motivace zábran v užívání některých slov. Hrají v tom významnou úlohu etiketa, sociálně zvykové momenty, historicky třídně nebo stavovsky podmíněné představy o tom, které slovo je slušné, zdvořilé a náležité nebo naopak v dané společnosti a v dané situaci nevhodné, hrubé.

V poslední době se v rámci široce pojatého jazykového tabu uplatňuje princip politické korektnosti, jako moderní jev sociolingvistický. Nepřipouštějí se v tisku, ani ve veřejných mluvených projevech např. slova jako *negr* nebo *cikán*

a jiná, která by mohla být chápána jako dehonestující. Podobné omezující požadavky na užívání některých pojmenování a slovních obrátů vycházejí i z genderové lingvistiky.